

Drsná matematika II – 2. přednáška

Topologie množin reálných čísel, limity a spojitost

Jan Slovák

Masarykova univerzita

27. 2. 2012

Obsah přednášky

- 1 Literatura
- 2 Vlastnosti reálných čísel
- 3 Topologie reálné přímky
- 4 Limity posloupností a funkcí

Kde je dobré číst?

- vlastní poznámky, texty současného nebo předcházejícího přednášejícího, GOOGLE, atd.
- Zuzana Došlá, Jaromír Kuben, Diferenciální počet funkcí jedné proměnné, MU Brno, 2003, 215 s., ISBN 80-210-3121-2.
- Riley, K.F., Hobson, M.P., Bence, S.J. Mathematical Methods for Physics and Engineering, second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2004, ISBN 0 521 89067 5, xxiii + 1232 pp.

Reálná čísla a racionální čísla jsou pole. Už jsme ale na nich používali i relaci uspořádání, kterou značíme „ $\leq$ “.

Připomněme si nyní vlastnosti (axiomy) reálných čísel včetně souvislosti uspořádání a ostatních relací. Dělicí čáry v tabulce naznačují, jak axiomy postupně zaručují, že jsou reálná čísla komutativní grupou vůči sčítání, že $\mathbb{R} \setminus \{0\}$ je komutativní grupa vůči násobení, $\mathbb{R}$ je pole, množina $\mathbb{R}$ spolu s operacemi $+$, $\cdot$ a s relací uspořádání je tzv. **uspořádané pole** a konečně posledního axiomu můžeme rozumět tak, že $\mathbb{R}$ je „dostatečně husté“, tj. nechybí nám tam body, jako např. druhá odmocnina ze dvou v číslech racionálních. Formálně poslední axiom vysvětlíme za chvíli. Zároveň si uvědomujme, které z axiomů platí pro $\mathbb{Q}$ a $\mathbb{C}$.

(R1)	$(a + b) + c = a + (b + c)$, pro všechny $a, b, c \in \mathbb{R}$
(R2)	$a + b = b + a$, pro všechny $a, b \in \mathbb{R}$
(R3)	existuje $0 \in \mathbb{R}$ takový, že pro všechny $a \in \mathbb{R}$ platí $a + 0 = a$
(R4)	pro všechny $a \in \mathbb{R}$ existuje opačný prvek $(-a) \in \mathbb{R}$ takový, že platí $a + (-a) = 0$
(R5)	$(a \cdot b) \cdot c = a \cdot (b \cdot c)$, pro všechny $a, b, c \in \mathbb{R}$
(R6)	$a \cdot b = b \cdot a$ pro všechny $a, b \in \mathbb{R}$
(R7)	existuje $1 \in \mathbb{R}$ takový, že pro všechny $a \in \mathbb{R}$ platí $1 \cdot a = a$
(R8)	pro každý $a \in \mathbb{R}$, $a \neq 0$ existuje inverzní prvek $a^{-1} \in \mathbb{R}$ takový, že platí $a \cdot a^{-1} = 1$
(R9)	$a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c$, pro všechny $a, b, c \in \mathbb{R}$
(R10)	relace $\leq$ je úplné uspořádání, tj. reflexivní, antisymetrická, tranzitivní a úplná relace na $\mathbb{R}$
(R11)	pro $a, b, c \in \mathbb{R}$ platí, že z $a \leq b$ vyplývá $a + c \leq b + c$
(R12)	pro všechny $a, b \in \mathbb{R}$, $a > 0$, $b > 0$, platí také $a \cdot b > 0$
(R13)	každá neprázdná ohraničená množina $A \subset \mathbb{R}$ má supremum.

Horní a dolní závory, suprema a infima

Pojem suprema má smysl pro každou uspořádanou množinu.

Uvažme podmnožinu $A \subset B$ v uspořádané množině B . **Horní závorou** množiny A je každý prvek $b \in B$, pro který platí, že $b \geq a$ pro všechny $a \in A$. Obdobně definujeme **dolní závory** množiny A jako prvky $b \in A$ takové, že $b \leq a$ pro všechny $a \in A$.

Nejmenší horní závora podmnožiny A , pokud existuje, se nazývá **supremum** této podmnožiny a značíme ji $\sup A$. Přesněji:

$\sup A = b$, jestliže z $c \geq a$ pro všechny $a \in A$ vyplývá také $c \geq b$.

Obdobně, největší dolní závora se nazývá **infimum**, píšeme $\inf A$, tzn.

$\inf A = b$, jestliže z $c \leq a$ pro všechny $a \in A$ vyplývá také $c \leq b$.

Pro výstavbu teorie potřebujeme vědět, zda uvedené vlastnosti reálných čísel lze realizovat, tj. zda existuje taková množina $\mathbb{R}$ s operacemi a relací uspořádání, které (R1)–(R13) splňují. Skutečně lze reálná čísla nejen zkonstruovat, ale jde to, až na izomorfismus, jediným způsobem. Zde nebudeme diskutovat, v textech je jen naznačena existence.

Pole racionálních čísel splňuje (R1)–(R12), neexistují v nich ale obecně suprema ohraničených podmnožin.

Pole komplexních čísel splňuje axiomy (R1)–(R9), není na nich ale žádným rozumným způsobem definováno uspořádání, které by naplnilo axiomy (R10)–(R13). Protože jsou komplexní čísla $z = \operatorname{re} z + i \operatorname{im} z$ dána jako dvojice reálných čísel, je dobrou představou rovina komplexních čísel.

U komplexních čísel je navíc tzv. **konjugace**. Je to zrcadlení podle přímky reálných čísel, tj. obrácení znaménka u imaginární složky. Značíme ji $\bar{z} = \operatorname{re} z - i \operatorname{im} z$. Protože je $z \cdot \bar{z} = (x + iy)(x - iy) = x^2 + y^2$, zadává nám tento výraz kvadrát vzdálenosti z od nuly. Píšeme $|z|^2 = z \cdot \bar{z}$, hovoříme o **absolutní hodnotě**.

Hromadné body a konvergence

Uvažme posloupnost $a_0, a_1, a_2, \dots$, čísel v $\mathbb{R}$ nebo $\mathbb{Q}$ nebo $\mathbb{C}$ a pevně zvolenou hodnotu a v témže oboru.

Konvergentní posloupnost

Jestliže pro libovolné pevně zvolené kladné číslo $\epsilon \in \mathbb{R}$ platí pro všechny $i \in \mathbb{N}$, až na konečně mnoho výjimek,

$$|a_i - a| < \epsilon,$$

říkáme, že posloupnost a_i , $i = 0, 1, \dots$ **konverguje** k hodnotě a .

Cauchyovská posloupnost

Posloupnost prvků $a_0, a_1, \dots$ takovou, že pro libovolné pevně zvolené kladné reálné číslo $\epsilon > 0$ platí pro všechny prvky a_k až na konečně mnoho výjimek

$$|a_i - a_j| < \epsilon,$$

nazýváme **Cauchyovská**.

Jinak řečeno, u Cauchyovské posloupnosti pro každé pevné $\epsilon > 0$ existuje index N takový, že nerovnost $|a_i - a_j| < \epsilon$ platí pro všechna $i, j > N$.

Intuitivně jistě cítíme, že buď jsou v takové posloupnosti všechny prvky stejné až na konečně mnoho z nich (pak bude od určitého indexu N počínaje vždy $|a_i - a_j| = 0$) nebo se taková posloupnost „hromadí“ k nějaké hodnotě.

Jestliže posloupnost $a_i \in \mathbb{K}$ konverguje k $a \in \mathbb{K}$, pak pro zvolené ϵ víme, že $|a_i - a| < \epsilon$ pro vhodné $N \in \mathbb{N}$ a všechny $i \geq N$. Pak pro $i, j \geq N$ dostaneme $|a_i - a_j| < |a_i - a| + |a - a_j| < 2\epsilon$. Odtud:

Každá konvergující posloupnost je Cauchyovská.

Použili jsme tzv. **trojúhelníkovou nerovnost**: Pro každá dvě čísla a, b platí (v $\mathbb{R}, \mathbb{Q}, \mathbb{C}$)

$$|a + b| \leq |a| + |b|.$$

Hromadné body množin

Cauchyovská posloupnost by se (intuitivně viděno) měla k něčemu „hromadit“, tedy mít svoji limitu. V poli racionálních čísel se může snadno stát, že pro takovéto posloupnosti příslušná hodnota a neexistuje. Např. číslo $\sqrt{2}$ můžeme libovolně přesně přiblížit racionálními čísly a_i , ale samotná odmocnina racionální není. Uspořádaná pole skalárů, ve kterém všechny Cauchyovské posloupnosti konvergují, se nazývají **úplná**. Následující tvrzení říká, že axiom (R13) takové chování zaručuje:

Lemma

Každá Cauchyovská posloupnost reálných čísel a_i konverguje k reálné hodnotě $a \in \mathbb{R}$.

Uvažme nyní jakoukoliv množinu $A \subset \mathbb{K}$ a posloupnost $\{a_i\}$ vybranou z prvků A . Pokud konverguje k hodnotě a a navíc je nekonečně mnoho bodů $a_i \in A$ různých od a , hovoříme o **hromadném bodu** množiny A .

Konstrukce reálných čísel

Tento výsledek dává jednu z možností, jak vybudovat reálná čísla. Postupujeme podobně jako při zúplňování přirozených čísel na celá (abychom přidali opačné hodnoty) a celých na racionální (abychom přidali podíly nenulových čísel). Vhodným formálním způsobem zavedeme ekvivalenci na množině všech Cauchyovských posloupností racionálních čísel a tak „přidáme všechny chybějící hromadné body pro podmnožiny racionálních čísel“. Pak se lze již snadno přesvědčit, že všechny požadované axiomy skutečně dojdou naplnění.

Otevřené a uzavřené množiny

Uzavřená podmnožina v $\mathbb{R}$ je taková, která obsahuje i všechny své hromadné body. Typickou uzavřenou množinou je tzv. **uzavřený interval**

$$[a, b] = \{x \in \mathbb{R}, a \leq x \leq b\}.$$

Zde a je reálné číslo nebo hraniční hodnota chybí a píšeme $a = -\infty$ (mínus nekonečno) a podobně $b > a$ je reálné číslo nebo $+\infty$. Uzavřenou množinu bude tvořit i posloupnost reálných čísel bez hromadného bodu nebo posloupnost s konečným počtem hromadných bodů spolu s těmito body. Zjevně je konečné sjednocení uzavřených množin opět uzavřená množina.

Otevřená množina v $\mathbb{R}$ je taková množina, jejíž doplněk je uzavřenou množinou. Typickou otevřenou množinou je **otevřený interval**

$$(a, b) = \{x \in \mathbb{R}, a < x < b\},$$

kde pro hraniční hodnoty máme stejné možnosti jako výše.

Okolí bodu

Okolím bodu $a \in \mathbb{R}$ nazýváme libovolný otevřený interval $\mathcal{O}$, který a obsahuje.

Je-li okolí definované jako interval

$$\mathcal{O}_\delta(a) = (a - \delta, a + \delta)$$

pro kladné číslo δ , hovoříme o δ -**okolí** bodu a .

Všimněme si, že pro libovolnou množinu A je $a \in \mathbb{R}$ hromadným bodem A , právě když v libovolném okolí a leží také alespoň jeden bod $b \in A$, $b \neq a$.

Lemma

Množina reálných čísel A je otevřená, právě když každý její bod $a \in A$ do ní patří i s nějakým svým okolím.

Důkaz.

Nechť je A otevřená a $a \in A$. Kdyby neexistovalo žádné okolí bodu a uvnitř A , musela by existovat posloupnost $a_n \notin A$, $|a - a_n| \leq 1/n$. Pak je ovšem $a \in A$ hromadným bodem množiny $\mathbb{R} \setminus A$, což není možné, protože doplněk A je uzavřený.

Naopak předpokládejme, že každé $a \in A$ leží v A i s nějakým svým okolím. To přirozeně zabraňuje, aby nějaký hromadný bod b pro množinu $\mathbb{R} \setminus A$ ležel v A . Je proto $\mathbb{R} \setminus A$ uzavřená a tedy je A otevřená. □

Zjevně je libovolné sjednocení otevřených množin opět otevřenou množinou a každý konečný průnik otevřených množin je opět otevřená množina.

Množina A reálných čísel se nazývá **ohraničená**, jestliže celá leží v nějakém konečném intervalu $[a, b]$, $a, b \in \mathbb{R}$. V opačném případě je **neohraničená**. Ohraničená a uzavřená množina se nazývá **kompaktní**.

Další užitečné pojmy:

Vnitřním bodem množiny A reálných čísel nazveme takový bod, který do A patří i s nějakým svým okolím.

Hraniční bod $a \in A$ je takový, jehož každé okolí má neprázdný průnik jak s A tak s doplňkem $\mathbb{R} \setminus A$.

Otevřené pokrytí množiny A je takový systém otevřených intervalů U_i , $i \in I$, že jejich sjednocení obsahuje celé A .

Izolovaným bodem množiny A rozumíme bod $a \in A$, který má okolí, jehož průnik s A je právě jednobodová množina $\{a\}$.

Theorem

Pro podmnožiny A reálných čísel platí:

- 1 A je otevřená, právě když je sjednocením nejvýše spočetného systému otevřených intervalů,*
- 2 každý bod $a \in A$ je buď vnitřní nebo hraniční,*
- 3 každý hraniční bod je buď izolovaným nebo hromadným bodem A ,*
- 4 A je kompaktní, právě když každá v ní obsažená nekonečná posloupnost má podposloupnost konvergující k bodu v A ,*
- 5 A je kompaktní, právě když každé její otevřené pokrytí obsahuje konečné pokrytí.*

Pro diskusi limit je vhodné rozšířit množinu reálných čísel $\mathbb{R}$ o dvě nekonečné hodnoty $\pm\infty$. Pro tyto účely si zavádíme i pravidla pro počítání s těmito formálně přidanými hodnotami pro libovolná „konečná“ čísla $a \in \mathbb{R}$:

$$a + \infty = \infty$$

$$a - \infty = -\infty$$

$$a \cdot \infty = \infty, \text{ je-li } a > 0$$

$$a \cdot \infty = -\infty, \text{ je-li } a < 0$$

Okolím nekonečna rozumíme interval (a, ∞) , resp. $(-\infty, a)$ je okolí $-\infty$. Pojem hromadného bodu množin rozšiřujeme tak, že ∞ je hromadným bodem množiny $A \subset \mathbb{R}$ jestliže každé okolí ∞ s ní má neprázdný průnik, tj. jestliže je A zprava neohrazená. Obdobně pro $-\infty$.

Definice limity

Rozšíříme také pojem okolí do komplexní roviny. Pro kladné reálné číslo δ rozumíme δ -okolím komplexního čísla $z \in \mathbb{C}$ množinu $\mathcal{O}_\delta(z) = \{w \in \mathbb{C}, |w - z| < \delta\}$.

Definition

Nechť $A \subset \mathbb{R}$ je libovolná podmnožina a f je reálná, resp. komplexní, funkce reálné proměnné definovaná na A a necht' x_0 je hromadný bod množiny A . Říkáme, že f má v x_0 **limitu** $a \in \mathbb{R}$, resp. $a \in \mathbb{C}$ a píšeme

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = a,$$

jestliže pro každé okolí bodu $\mathcal{O}(a)$ bodu a lze najít okolí $\mathcal{O}(x_0)$ bodu x_0 takové, že pro všechny $x \in A \cap (\mathcal{O}(x_0) \setminus \{x_0\})$ je $f(x) \in \mathcal{O}(a)$. Limita reálné funkce se nazývá **nevlastní**, jestliže je $a = \pm\infty$, V opačném případě se nazývá **vlastní**.

Je důležité si všimnout, že hodnota f v bodě x_0 v definici nevystupuje a f v tomto hromadném bodě vůbec nemusí být definována!

Je zřejmé, že nevlastní limity komplexních funkcí nemohou být definovány.

Limity v případných nevlastních hromadných bodech $\pm\infty$ definičního oboru reálných i komplexních funkcí však výše uvedenou definicí korektně definovány jsou.

Příklad 1

Jestliže je $A = \mathbb{N}$, tj. funkce f je definována pouze pro přirozená čísla, hovoříme o **limitách posloupností reálných nebo komplexních čísel**. Jediným hromadným bodem A je pak ∞ a píšeme pro $f(n) = a_n$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = a.$$

Podle definice to pak znamená, že pro každé okolí $\mathcal{O}(a)$ limitní hodnoty a existuje index $N \in \mathbb{N}$ takový, že $a_n \in \mathcal{O}(a)$ pro všechny $n \geq N$. Ve skutečnosti jsme tedy v tomto speciálním případě přeformulovali definici konvergence posloupnosti. Říkáme také, že **posloupnost a_n konverguje k a** .

Přímo z naší definice pro komplexní hodnoty je také vidět, že komplexní posloupnost má limitu a , právě když reálné části $\operatorname{re} a$ konvergují k $\operatorname{re} a$ a zároveň imaginární části konvergují k $\operatorname{im} a$.

Příklad 2

Jestliže je f definována na intervalu $A = [a, b]$ a x_0 je vnitřním bodem intervalu, hovoříme o limitě funkce ve vnitřním bodě jejího definičního oboru.

Podívejme se, proč je důležité v definici požadovat $f(x) \in \mathcal{O}(a)$ pouze pro body $x \neq x_0$ i v tomto případě. Vezměme jako příklad funkci $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$

$$f(x) = \begin{cases} 0 & \text{je-li } x \neq 0 \\ 1 & \text{je-li } x = 0. \end{cases}$$

Pak zjevně limita v nule je dobře definována a $\lim_{x \rightarrow 0} = 0$, přestože $f(0) = 1$ do malých okolí limitní hodnoty 0 nepatří.

Příklad 3

Je-li $A = [a, b]$ ohraničený interval a $x_0 = a$ nebo $x_0 = b$, hovoříme o limitě v hraničním bodě definičního oboru funkce f . Jestliže je ale bod x_0 vnitřním bodem, můžeme pro účely výpočtu limity definiční obor zúžit na $[x_0, b]$ nebo $[a, x_0]$. Výsledným limitám pak říkáme **limita zprava**, resp. **limita zleva** pro funkci f v bodě x_0 .

Označujeme ji výrazem $\lim_{x \rightarrow x_0^+} f(x)$, resp. $\lim_{x \rightarrow x_0^-} f(x)$. Jako příklad nám může sloužit limita zprava a zleva v $x_0 = 0$ pro Heavisideovu funkci h ($h(x) = 0$ pro $x < 0$, $h(x) = 1$ pro $x > 0$). Evidentně je

$$\lim_{x \rightarrow 0^+} h(x) = 1, \quad \lim_{x \rightarrow 0^-} h(x) = 0.$$

Limita $\lim_{x \rightarrow 0} f(x)$ přitom neexistuje. Limita ve vnitřním bodu definičního oboru libovolné reálné funkce f existuje, právě když existují limity zprava i zleva a jsou si rovny.

Příklady 4 a 5

Limita komplexní funkce $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ existuje tehdy a jen tehdy, jestliže existují limity její reálné a imaginární části. V takovém případě je pak

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} (\operatorname{re} f(x)) + i \lim_{x \rightarrow x_0} (\operatorname{im} f(x)).$$

Nechť f je reálný nebo komplexní polynom. Pak pro každý bod $x \in \mathbb{R}$ je

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0).$$

Skutečně, je-li $f(x) = a_n x^n + \dots + a_0$, pak roznásobením $(x_0 + \delta)^k = x_0^k + k\delta x_0^{k-1} + \dots + \delta^k$ a dosazením pro $k = 0, \dots, n$ vidíme, že volbou dostatečně malého δ se hodnotou libovolně blízko přiblížíme $f(x_0)$.

Příklad 6 a 7

Uvažme nyní obzvlášť ošklivou funkci definovanou na celém $\mathbb{R}$

$$f(x) = \begin{cases} 1 & \text{je-li } x \in \mathbb{Q} \\ 0 & \text{jestliže } x \notin \mathbb{Q}. \end{cases}$$

Jistě snadno ověříte, že tato funkce nemá limitu v žádném bodě (dokonce ani zleva nebo zprava).

Ale naše definice jsou ještě záluďnější, než jsme viděli v předchozím případě. Definujme následující funkci $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$:

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{q} & \text{jestliže } x = \frac{p}{q} \in \mathbb{Q}, \text{ } p \text{ a } q \text{ nesoudělná} \\ 0 & \text{jestliže } x \notin \mathbb{Q} \end{cases}$$

Tato funkce je „spojitá“ ve všech iracionálních bodech a „nespojité“ ve všech racionálních reálných bodech.

Definice spojitosti funkcí

Definition

Nechť f je reálná nebo komplexní funkce definovaná na intervalu $A \subset \mathbb{R}$. Říkáme, že f je **spojitá v bodě** $x_0 \in A$, jestliže je

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0).$$

Funkce f je spojitá na A , jestliže je spojitá ve ve všech bodech $x_0 \in A$.

Všimněme si, že pro hraniční body intervalu A říká naše definice, že f v nich má být spojitá zprava, resp. zleva.

Již jsme také viděli, že každý polynom je spojitou funkcí na celém $\mathbb{R}$. Totéž platí také pro splajny.